

Településmorfológiai kutatások – történeti adatkezelés és módszerek

JANKÓ FERENC¹

Abstract

Importance of historical data collection and handling for the studies on settlement morphology

The study focuses on some problems of settlement geographical and morphological investigations deemed important. It is emphasized that comprehensive studies on settlement morphology should be based upon versatility in special literature, particularly that in sources on local history. An attempt is made to outline directions in the development of empirical data collection and systematization in Hungarian settlement geography. Already T. MENDÖL called for a fruitful collaboration between geographical and historical sciences but works on urban architecture and ethnography have to be added as well. Only in this case geography in general and settlement geography in particular are to retain and foster their position and authority in esteem of related sciences.

Bevezetés

A településmorfológiai kutatásoknak két fő alappillére van. Az egyiket az empirikus vizsgálatok képezik, az autopszia, a másikat pedig a történeti adatok: a levéltári anyagok, forráskiadványok, publikált történeti munkák. Ez utóbbiak nélkül a településmorfológiai vizsgálatok nem törekedhetnek teljességre. A geográfusok munkájának végeredménye így nagyban függ egyrészt terepi megfigyeléseik helyességétől, másrészt pedig történeti adatkezelésüktől, az adatok interpretálásának pontosságától. Jelen írásunkban egy nemrégiben megjelent településmorfológiai munka kapcsán közöljük gondolatainkat, tehát elsősorban Sopron példáján fogjuk bemutatni véleményünket (CSAPÓ T. 2005a).²

A településföldrajzban ma már nagyon ritka az elsődleges történeti forrásoknak a felhasználása. Korábban talán GYÖRFFY I. volt az első (1913, 1926), aki példát adott eme vizsgálatok lehetőségeire, de e téren MENDÖL T. (1928), FODOR F. (1930a, 1930b, 1942a, 1942b), WALLNER E. (1926, 1958, 1961, 1968), LETTRICH E. (1964, 1972) és MAJOR J. (1965, 1991) munkássága emelendő ki. Mondhatni, hogy ma már nem elvárás a geográfusoktól adójegyzékek, különböző összeírások, oklevelek tanulmányozása. A településmorfológiai vizsgálatokban – és a történeti földrajzi munkáknál – a korabeli térképek és metszetek feldolgozása általánosan elterjedt, esetünkben a települések

---

¹ ELTE PhD hallgató, NYME KTK egyetemi tanársegéd, Sopron. E-mail: frk@emk.nyme.hu

² De ugyanígy vö. CSAPÓ T. 2005b egyes megállapításait.

fejlődéstörténeti térképeinek a megrajzolásához. Különösen a katonai felmérések, továbbá a Bach-korszakbeli kataszteri térképező munkálatok eredményei használatosak széles körben, azonban a későbbi munkák, a részkérdések további kutatása szempontjából nagyon fontos, hogy hivatkozzuk, hogy mely források alapján dolgoztunk, ez munkánk hitelességét is nagyban emeli. Ezek következményeként nem véletlen, hogy településmorfológiai vizsgálatokat már korántsem csak a geográfusok végeznek, sőt talán a történészek már előbbre is járnak ezen a területen.

MENDÖL írta egy helyen: a geográfusok szemléletére az legyen jellemző, hogy a múltból az érdekelje csak, ami a jelent megmagyarázza (MENDÖL T. 1936). A településmorfológiában különösen fontos az adatelőzmények ismerete, egy-egy helyes következtetés megtételéhez sokszor több forrás figyelembe vétele szükséges. Ma már szerencsére sokkal jobban állunk, mint ahogy az MENDÖL idejében volt, a történészek számos kitűnő feldolgozással sietnek a településmorfológiát kutató földrajzosok segítségére, így már több lépést tettünk a MENDÖL által vázolt ideális földrajzos-történész kooperáció mind tökéletesebb megvalósulása felé. De gyümölcsöző kapcsolat csak akkor lehetséges, ha a geográfusok élnek a segítséggel, mert csak úgy tudnak a történészek számára is hasznos térbeli szintetizáló munkát végrehajtani (MENDÖL T. 1934).

Történeti adatkezelés

A Sopront kutatók számára bőségesen áll rendelkezésre már publikált történeti anyag, amelyek segítségével az alaprajz és a beépítés fejlődése nagy vonalakban megrajzolható. Mindezek igazak a város római kori elődjére, Scarbantíára is. Az egykori Scarbantia municipium ranggal rendelkező kisvárosként a 3. sz.-ig nyílt település volt, belvárosa körül a 4. sz. elején építettek egy nagyjából ellipszis alakú városfalat, amelyet 31–32 bástya erősített. A régészeti ásatások nyomán feltárult a belváros római úthálózata, a kutatók elméleti rekonstrukciókat készítettek a Fórum, s tágabb környezetének egykori topográfiájáról. A belváros fő útvonala a Borostyánkő út volt, amely É–D-i irányban haladt keresztül a belvároson, majd É felé az Ikva patakot átlépve elágazott Vindobona és Carnuntum irányába, nagyjából azon a helyen, ahol ma a Sas tér található. Előbbi út mentén állott a város amfiteátruma, utóbbi mentén pedig temető volt (PÓCZY K. 1997; GÖMÖRI J. 1985, 2002).

Nem lehet egyértelműen kijelenteni, hogy nincs kontinuitás a római és a középkori, vagy akár a mai város között. A társadalmat tekintve a régészeti feltárások néhány évszázados lakatlanságra utalnak: 456-ban egy földrengés söpört végig a területen, majd 568-ban, az avar honfoglaláskor a lakosság elhagyta a várost. A következő évszázadokban a környék ritkábban lakott, a rómaiak erődített városa feltehetően jobbára lakatlan volt. A honfoglaló magyar törzsek a 9. sz. elején érhatték el a települést, s a romvárból őrhelyet létesítettek. A társadalmat illetően tehát nem, de a településmorfológiára vonatkozóan viszont határozottan ki lehet jelenteni a kontinuitás tényét, hiszen a belváros mai alakját a római kori városfal határozza meg, ami az utcahálózat kialakulására döntő hatást gyakorolt (PÓCZY K. 1977; GÖMÖRI J. 2002).

A magyarok ugyanis, valamikor Szent István uralkodása alatt ehhez a várfalhoz támasztva emelték gerendavázas földvárukat, a „vörös sáncot”, amely az ispánsági központot védte. Valószínűleg a vár első ispánjáról Suprunról kapta a település magyar ne-

vét. Ide kapcsolódóan érdekes tudománytörténeti adalék, hogy korábban ezt a földvárat kelta sáncoknak tekintették, míg a magyar ispáni várat valahol a Szent Mihály-dombon keresték. Ebből – és Sopron német nevéből (Ödenburg) – kifolyólag támadt vita a Soproni Szemle hasábjain az 1950-es évek közepén a geográfus MAJOR Jenő és a nyelvész-történész MOLLAY Károly között. MAJOR – MOLLAYval ellentétben – az ispánsági vár helyét a mai belvárosban tételezte föl, s később a régészeti eredmények őt igazolták (MAJOR J. 1953, 1955, 1956; MOLLAY K. 1955; VERBÉNYI L. 1956).

A várat katonáskodó és más szolgáló népek falvai vették körbe, amelyek lakossága később a külvárosokba olvadt. Ezek voltak a IV. Béla által betelepített lövérek falva (*villa Luer*), Kovácsi, Udvarnok, Halász, ill. a Szent Mihály templom körüli ősi település a *villa Supron*. Ez utóbbi településmag nyoma talán a telekrajzolatban is nyomozható (FARKAS M. 1999), bár tudjuk, hogy a telkek kialakulása csak a 13–14. sz.-ra esik. Sopron városa ekkor tehát lényegében több különálló, funkciójukban eltérő településrészből tevődött össze, de ez a topográfiai sajátosság általános volt a korai európai városfejlődésben (HOLL I. 1989; MAJOR J. 1966; MOLLAY K. 1956b; SZENDE K. 2004).

A római fal a földvárallal megerősítve is nagy erősség lehetett, ez a védműrendszer védte a települést, amikor Sopron 1277-ben megkapta kiváltságait IV. László királytól. Egyes történelmi álláspontok a város német nevét is a lepusztult római várfalakhoz kapcsolják – Ödenburg ugyanis pusztavárat jelent. A király kiváltságlevelében a várfalak megerősítésére szólított fel, s ehhez forrásul a dézsmahuszadot és a fertői vámjövedelem felét rendelte a város lakosságának (GÖMÖRI J. 2002; MOLLAY K. 1956b; SZENDE K. 2001, 2004).

A jogilag várossá válást hosszú fejlődés előzte meg, ám mezőváros sohasem volt Sopron. Nem is lehetett, hiszen, a 12. sz.-ban nem létezett ez a városi jogállás, az oppidumok kialakulása döntő részben a 14–15. sz.-ra esik (BÁCSKAI V. 2002; BELUSZKY P. 2003).

A belváros ezután kezdett igazából betelepülni, tisztán katonai szerepe megszűnt, erre példa, hogy 1280 körül kezdődött a Fő téren álló ferences templom építése. A várfalak építésének közterhei a várnépeket is sújtották, emiatt belső társadalmi válság alakult ki, és sokan kitelepültek a Belvárosból. Innen eredeztetik az Ödenburg név másik magyarzatát. A királyok ezért további rendeletekkel, ill. kiváltságokkal ösztönözték a falrendszer kiépülését, ami végül 1340-re fejeződött be. A hármas várfal legbelső védvonala az ispánsági földvár tetejére, a közbülső a római falcsonkokra épült, míg a legkülső övet előzmény nélkül, a várárok elé építették (DÁVID F. 1978; HOLL I. 1968, 1997; KISSNÉ NAGYPÁL J. 1977; MOLLAY K. 1956a).

A külvárosok közül legrégebb a Szent Mihály-dombi városrész. A Szent Mihály templom eredete a 11. sz.-ba nyúlik vissza, az 1379-es összeírás és az 1424-es adójegyzék topográfiai rekonstrukciója alapján bizonyos, hogy az úthálózat a maival azonos (DÁVID F. 1971; SEDLMAYRNE BECK Zs. 1973). Hangsúlyozni kell azonban, hogy a Ny-i és D-i külvárosi részek is középkori eredetűek. A történészek szerint pl. az Újteleki utca (Neustiftgasse) neve a német lakosság 13. sz.-tól fokozódó betelepülésének dokumentuma. SZABÓ J. (1978) az 1424 és 1535 között adatolt Lebergasse-

ról mutatta ki, hogy az a mai Rákóczi utca elődje volt. De ugyanígy, a többi jelentős külvárosi útvonal nevének első említése is középkori (HÁRS J. 2003; HEIMLER K. 1936). Azonban nagyon kell vigyázni a megfogalmazással, mert ezek a dátumok korántsem azonosíthatók az utca megnyitásának idejével. Lényegesnek tartjuk továbbá azt is, hogy a települések alaprajzi fejlődésének ne csak egyszerű chorografikus jellegű leírását adjuk, hanem igyekezzünk rámutatni az alaprajzot kialakító tényezők szerepére. Ez a munka azonban szintén jelentős történeti információk háttérrel igényel (HOLL I. 1979; MOLLAY K. 1993).

A meridián, vagy több főutcás, vagy megint más elnevezés szerint orsós alaprajzú belváros – amely még kompromisszumok árán sem nevezhető bordásnak – alaprajzi fejlődésének rekonstruálását MAJOR J. kísérelte meg (MAJOR J. 1965; MENDÖL T. 1963). Az alaprajz kialakulására döntő hatást gyakoroltak a római városfalak. MAJOR régészeti és történelmi adatok alapján rámutatott, hogy az alaprajz legkorábbi, 11–12. sz.-i része az Előkapu–Szent György utca–Hátsókapu–Orsolya tér rendszer, a belváros eme K-i része korábban az ispáni központi funkciókat látta el. Későbbre tehető valamivel a Templom utca kialakulása, majd a Szent György és a Templom utcai szalagtelkek végeinek beépülésével jöhetett létre az Új utca. A Fő tér és a Kolostor utca vonalának rögzülése már csak a 13. sz. harmadik harmadára tehető, amire a ferences kolostor és templom építési ideje utalhat.

Kérdésként merül fel, hogy a magyarok miért változtatták meg a városkapuk helyét. Ismeretes, hogy a római városfalon egy É-i és egy D-i kapu volt, nagyjából a várfal-ellipszist felező egyenes metszéspontjainál. Az Előkapu az É-i mellé került, ennek okaként a régészeti kutatások a korábban használatban lévő kapuzat leégését jelölték meg (GÖMÖRI J. 2002). A Hátsókapu előzmény nélkül, a várfal DK-i szakaszán létesült, ám egy ideig a korábbi D-i kapu is használatban lehetett, ez MAJOR J. (1965) szerint az Orsolya tér kialakulására is hatást gyakorolhatott.

A középkori város alaprajzának további fejlődésében két tényezőt szeretnénk megemlíteni. Az egyik a várkapuk helyzete. Egyértelmű pl. a Hátsókapu esetében, hogy az Ötvös utca erre vezet rá a városba érkezőt. Az Előkapu, és később az Előkapu védelmi rendszerének fejlettebb kiépülése az Ikva híd helyének orientációjában játszhatott szerepet, bár itt az ok-okozat viszony nem egyértelmű. Fontosabb lehetett a már nem álló Boldogasszony templom helye, amely nagyjából a híd torkolatában volt. MAJOR J. (1991) a kedvező átkelési lehetőségek szerepét tulajdonította fontosnak, ám ez a megállapítás egy nagyobb szakaszra érvényes, hiszen a rómaiak az É-i városkapu korabeli helyének megfelelően még Ny-abbra hidalták át a patakot. További részletezés nélkül meg kell állapítani, hogy a belvárosi kapukhoz hasonlóan a külső városfal kapui is nagy szerepet játszottak a későbbi elővárosok alaprajzának alakulásában.

A másik lényeges tényező, a természetföldrajzi adottságok, a terepviszonyok. A soproni belváros az Ikva és a Rák-patak között helyezkedik el, kisebb magaslaton, azonban ez a terület is ingoványos volt (BORONKAI P. 1963). A Soproni-medence talajviszonyai miatt lehetséges, hogy a bécsi út a domboldalban ereszkedik alá, s nem direkt a vár felé halad nyomvonala. Ugyanakkor az egész Szent Mihály-dombi város-

részre jellemzőek a szintvonalakkal párhuzamos utcák és az azokra merőleges közök. A Sas térben sokak a korábbi „Sopron falu” központját látták, MAJOR J. (1991) szerint azonban pusztán a terepadottságoknak köszönheti létét. D-en az Újteleki, ill. Rákóczi utca (Langezeile) vonal Ny felé, Bánfalva irányába tart. Utóbbi a Rák-patakkal párhuzamos, míg a K-i részen a mai Magyar és Pócsi utca irányát a Kuruc-domb elhelyezkedése szabja meg. A várárkot tápláló, ill. levezető patakágak szabták meg az Iskola köz, a Torna utca és a Major köz futását. Sőt, az Újteleki utca és a Hátulsó utca, ill. az Ógabona tér között a telekvégeket ma is elválasztó egykori vízvezető árok is orientálhatta az említett utcák irányát. A várárok előterében található tavak pedig a Széchenyi tér és a Petőfi tér területét határozták meg (MAJOR J. 1991).

A külvárosokat a 17. sz. első negyedében övezték városfalakkal. Ekkortól számolhatunk lényegesebb besűrűsödési folyamatok indulásával. A belvárosban a műemléki helyreállításokat megalapozó kutatások rekonstruálták a házak beépítési jellegének, morfológiájának fejlődését, a horizontális zártság és a zömmel egy-két emeletes épületállomány kialakulását. E kutatások arra is felhívták a figyelmet, hogy főképpen a belvárosi épületek esetében nem lehetséges egyetlen építési periódusról beszélni, hanem ezek egymásra rakódása a legtöbb épület esetében megfigyelhető, a gótikától kezdve a historizáló korszakig. Mindez nehézséget is okozott a műemléki helyreállítások gyakorlatában, főképpen a homlokzatok rekonstruálásakor (CSATKAI E.–DERCSÉNYI D. 1956; DÁVID F. 1970; KÜCSÁN J. 1993, 2001; SEDLMAYR J. 1975; WINKLER G. 1988).

A külvárosokban az élő mezőgazdasági – elsősorban bortermelési – funkció lényegében a második világháború végéig meghatározta a beépítési jelleget, emeletes házakat ezért ritkábban találunk. A beépítést és a funkcionális elkülönülést figyelembe véve DÁVID Ferenc (1971) elkülönítette az emeletes zárt beépítésű egyházi, a földszintes zárt iparos részeket és a falusias beépítésű szőlő- és földművelők által lakott negyedeket. Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a besűrűsödés inkább horizontálisan, a telkek mélysége irányában történt, ami a szalagtelkek felaprózódásában, az ún. részházak kialakulásában öltött testet. Ez a folyamat azonban pl. az alföldi városokkal ellentétben sohasem vezetett sikátorok, utcák kialakulásához (DÁVID F. 1971; JANKÓ F. 2003, 2004a; MENDÖL T. 1963; THIRING G. 1936, 1939).

A külső városfal által határolt területen csak kisebb alaprajzi változások történtek a 19–20. sz.-ban. Itt kell megemlíteni időrendben a Paprét és környékének kiépülését (19. sz. második felétől kezdve máig tartóan), a Lackner Kristóf utca megnyitását (1896), amely később átvette a Bécsi út főforgalmi szerepét, továbbá a Kőfaragó téri lakótelep felépítése (1968–1972) kapcsán kialakított új utcahálózatot a Magyar utcától D-re, s az Újteleki utca mögötti ikerházas lakótelep kialakítását (1988 körül). A Deák tér és hozzá kapcsolódóan az Erzsébet utca és a Mátyás király utca környékének szabályos utcahálózata a 19. sz. negyedik negyedétől kezd kiépülni, részben a GySEV pályaudvar vonzásában.

Az alaprajzi fejlődést illetően már csak a Lőverekre térnénk ki, utalva arra, hogy a terület utcahálózata organikusan, döntően a terepadottságok függvényében alakult ki. De tervezett részeket is találunk, így a vasút és a Míkóviny utca közötti

kisvárosias, részhalós alaprajzú, az 1920-ban kiépített, majd 1965-ben korszerűsített Lővér körút említhető meg. Lényeges kérdés, hogy a Lőverek egésze már az I. világháború előtt használatban volt, csakhogy ekkor még döntően nem állandó lakás, hanem üdülési és kert célokra. Ennek függvényében a „kiépülés” – amely még ma sem fejeződött be teljesen – kérdése nem kezelhető egyértelműen (HORVÁTH Z. 1985; JANKÓ F. 2004c; KUBINSZKY M. 1977, 1986, 2001, 2003, 2005; WINKLER G. 1993, 2002).

A történeti adatkezeléssel kapcsolatosan még néhány példát szeretnénk felhozni azon állításunk mellett, miszerint a településmorfológiai kutatások alapos szakirodalmi ismereteket és széleskörű tájékozottságot követelnek meg. Téves állítás, hogy a rendszerváltozás után települt Sopronba a KÖH Regionális Irodája, amikor elődintézménye, az OMF Soproni kirendeltsége már 1959 óta jelen van a városban. Tájékoztatlanságból fakadhat az olyan kijelentés, hogy a második világháborúban nem pusztultak el műemlékek, hiszen csak a belvárosban és a várkerületen könnyűszerrel fel lehet ismerni a bombázásos foghíjbeépítéseket. Nem is beszélve arról, hogy épületállományában Budapest után a legnagyobb károkat Sopron szenvedte a második világháborús bombázások során (becslések szerint mintegy 400 épület vált rommá – BORONKAI P. 1960; JANKÓ F. 2001; KUBINSZKY M. 2003). Az a kijelentés sem állja meg a helyét, hogy Sopron gazdag termálvizekben, ha nem tesszük hozzá Balfot; a Lővér- és a Tómalom-fürdő említése ennek kapcsán tévedés. Információhiányból ered az is, hogy Sopron funkcionálisan átalakult, s újabban fele részben lebontott barnamezős területén hajdan volt gyárakat sorolunk fel működőként. Ugyanígy, az egykori, kicsiny rabtemető – ma már inkább 56-os emlékhely – egy lapon említése a város működő temetőivel is nagyon idegenül hangzik. A selmeci Bányászati (nem Faipari) és Erdészeti Akadémia 1919-ben – nem 1923-ban – költözött Sopronba, a Faipari Kar csak 1962-től létezik. De a sort nem szeretnénk folytatni, mert az szétfeszítené jelen tanulmány kereteit.

Empíria és morfológiai kategóriák

Írásunk második felében a településmorfológiai kutatásoknak az empirikus részével, ill. más, ahhoz kapcsolódó kérdésekkel kívánunk foglalkozni. A felmérések általában telek, épület vagy háztömb részletességű alaptérkép felhasználásával, valamilyen előzetes adatgyűjtési, ill. kategorizálási koncepció alapján történnek „kérdőbiztosok” – azaz többnyire hallgatók – segítségével, vagy pedig – ma már ritkább esetben – a vizsgálatot vezető kutató gyűjti össze adatait. Ezt a kérdést csak azért járjuk körül ilyen részletesen, mert hangsúlyozni szeretnénk, hogy ha az előbbi esetben a kiindulási koncepció, vagyis a felvételezési keretrendszer hibás, akkor már nincsen mód a terepen újabb kategóriákat beiktatni. Ezzel a problémával magunk többször szembekerültünk, de szerencsére volt mód a korrekcióra.

Először úgy éreztük, hogy ezzel a jelenséggel állunk szemben CSAPÓ T. bevezetőben idézett tanulmánya esetében is. Az általa említett hét beépítési kategória – amelyet még kiegészített a lakóparkokkal – között ugyanis nem találtuk meg a „föld-

szintes falusias” beépítést.³ Ezt azért is szomorúan vettük tudomásul, mert ebben a témában még magunk is írásokat közzeltünk (JANKÓ F. 2001, 2004a, 2004b). Korábbi – 2001-es felmérésünk szerint 170 darab falusias, az utcával párhuzamos gerincű házat találtunk Sopron történelmi városrészében, praktikusan a történelmi külvárosokban. De Sopronbánfalva központjában is számos oromzatos falusi házat látni. Még akkor is láthatónak kellene lenni ennek a beépítésnek a település morfológiai térképén, ha az egyébként a generalizálás módszerét felhasználva készült.⁴ Súlyos tévedés azt állítani tehát, hogy ez a kategória Sopronban egyáltalán nem jellemző, ill. azt, hogy ezeket a területeket földszintes zárt beépítésüként ábrázolták, még ha a magas falazott kapuk zárt jelleget is kölcsönöznek az utcaképnek.⁵ De az is téves lett volna, ha ezek a részek földszintes hézagos kategóriába kerülnek. Ezt a kategóriát ugyanis MENDÖL T. (1936) az utcával párhuzamos gerincű házakra találta ki.

Ide kapcsolódó további probléma, hogy már részben második világháború előtt, de főleg az után, és újabban a rendszerváltozást követően új beépítési kategóriák jelentek meg. Ennek megfelelően bővítették MENDÖL T. (1936) kategorizálását a lakótelepek, majd a lakóparkok csoportjával, azonban a bővítés nem volt teljes. A földszintes hézagos beépítési kategóriával kapcsolatosan meg kell említeni, hogy abban az ikerházas beépítés, tervszerűségéből, szabályozottságából kifolyólag talán külön kezelést érdemelne, de legalábbis meg kellene említeni a különbségeket. A morfológia által tükrözött társadalmi miliő hasonló, de az előbbieket miatt nehéz összevetni az Alsó-Lőverek ikerházas beépítéssel épült kispolgári családi házait, villáit, és pl. Pápa történelmi városrészének, vagy az alföldi mezővárosok hézagos beépítésű negyedeit.⁶ Utóbbiak ugyanis az utcával párhuzamos gerincű házakból épülnek fel, amelyek üres tűzfalukkal elvileg lehetőséget adtak a zárt sor kialakulására, az ikerházas beépítés viszont nem ilyen (CSAPÓ T.–LENNER T. 2004; MENDÖL T. 1936). Ily módon esetleg a családi házas beépítéssel is kapcsolatba hozható lenne, már csak azért is, mert az 1945 utáni családi házas negyedekben is találkozni ikres beépítéssel, jóllehet többnyire előkertes változatban.

További kérdés, hogy az újabb házak egy tetemes részét nem lehet a tetőforma, azaz hagyományosan a tetőgerinc helyzete alapján besorolni, ahogy azt annak idején MENDÖL T. tette, mi ezt a nehézséget az „egyéb” kategória beillesztésével oldottuk meg felméréseink során.

---

³ Más helyütt viszont kiderül, hogy országos vizsgálataiban számolt a falusias, fésűs beépítés kategóriájával (CSAPÓ T. 2004, 2005b).

⁴ A térképi ábrázolás kivitelezése is általános probléma a mai településföldrajzi munkákban. Tudjuk, hogy ez egyrészt szerkesztői, ill. terjedelmi kérdés, így sokszor a folyóiratokban megjelenő térképek már kevésbé jól olvashatók. Ezzel a problémával magunk is sokszor szembesültünk. Mindenesetre az informatikai fejlődés, a lapok technikai és anyagi lehetőségei szélesedése segíthet ezen a problémán is.

⁵ Ennek következtében azzal az állítással is vitatkoznunk kell, miszerint a falusias beépítés csak a külső lakóövezetben fordul elő, ellenpéldaként nemcsak Sopron, hanem Kőszeg is felhozható (CSAPÓ T. 2005b 51 p.).

Fontos, már a társadalmi berendezkedéssel is összefüggő a villák és a családi házak kérdése. Véleményünk szerint a villaszerű beépítés történeti kategória, amely ma már nem élő, tehát csak a háború előtti viszonyok között értelmezhető. Ha ezt az elválasztást nem tesszük meg, akkor a mai építészeti viszonyok között lehetetlen, vagy csak teljesen szubjektív módon tehető meg a jelenleg épülő házak felosztása családi házakra és villákra. Régen talán területileg és stílusukban is jobban elkülönültek a polgári villák. A sokszor indokoltan „tradicionálisként” aposztrofált villanegyedek elhatárolása is többnyire a háború előtt épült villák elterjedése alapján történik, tiszta, homogén villanegyedekkel hazánkban ma már alig találkozni. Ezért tartjuk tehát helytelennek és anakronisztikusnak, hogy a Lőverekkel szomszédos Egeredidomb a jelen korban épült „palotáival” a villanegyedbe nyert besorolást.

Valóban, a sorházak ma is épülnek, de Sopronban döntően a rendszerváltás előtt épültek, a házigyári technológia kifulladását követően, mintegy átmenetet képezve a családi házas építkezések felé, azzal is, hogy ezeket gyakran szövetkezeti formában építették. Jellemzőjük az, hogy egy lakóegységben többnyire egy, vagy csak kevés lakás található, ez alapján lehet megkülönböztetni a tömbös, ám egybefűzött lakótelepi házaktól. Stílusok már többnyire a posztmodernbe hajlik, ám az anyaghasználat alapján még elkülöníthetőek az 1980-as évek sorházai (KUBINSZKY M. 2003).

Nem lenne szabad összekeverni a tömbös beépítést a pavilonos elrendezéssel. A lakótelepek egy lapon említése az egyetemi és a kórházi épületek csoportjával meglehetősen idegenszerűen hangzik. Ezt is a településföldrajzi morfológiai rendszer egyik problémájának érezzük. A tömbös jelző sokkal inkább vonatkozik az épület kinézetére, lapos tetős, nagy tömegű, sematikus architektonikájú épültre gondolunk ekkor. Itt lenne érdemes talán bevezetni a „szabadon álló” kategóriát. Vagyis külön kellene kezelni az épületeknek az arcukat (emeletes, földszintes, az utca vonalával párhuzamos gerincű, oromzatos, tömbös, sorházas stb.), ill. a telekkel és az utca vonalával való kapcsolatát (zárt, hézagos, szabadon álló, ikres stb.). Ezzel némileg közelítenénk a településföldrajz és a tervezési gyakorlat terminológiáját, amely talán sok, fent említett problémát megoldana. Ellenvetésként elhangozhat, hogy ekkor túl sok kategória keletkezne, ez esetben viszont meg lehetne említeni az összevonásokat, azok indokait, ill. az egyedi beépítési jellemzőket.

CSAPÓ T. (2004, 2005b) már kísérletet tett a településföldrajz és a területrendezés terminológiai rendszerének összevetésére. A beépítésre szánt (lakó)területek kategóriáit (nagyvárosias, kisvárosias, kertvárosias és falusias) veti össze a településföldrajz beosztási rendszerével, miközben megfelelnek az építési telkek beépítési módjainak (szabadon álló, oldalhatáron álló, ikres, zártos, ill. „kialakult”⁷) figyelembe vételéről, azaz a területrendezési szabályozás által használatos fogalmi rendszert hiányosan veszi át, ezért következtetései sem kellően megalapozottak (I. OTÉK).

---

⁷ A hatályos építési övezeti előírásoktól eltérő, a korábbi szabályozásoknak megfelelően létrejött beépítés.

Végül a város funkcionális tagozódásával kapcsolatosan említenénk néhány gondolatot. A belső üzleti, igazgatási negyed kapcsán nem értünk egyet azzal az állítással, hogy a területet nem lehet funkcionálisan tovább tagolni, ezt korábbi írásainkban indokoltuk meg. Bár ez részben interpretációs méretarány és nézőpont kérdése. Csakúgy, mint az a kérdés, hogy elegendő-e a hipermarketek száma a városban. (Véleményünk szerint elég.) A városok kivezető útjai mentén történő csápszerű fejlődés modellszerűen kívülről befelé történik, ez az általános jelenség. Az élet azonban hozhat ettől eltérő eseteket is, mint az Sopron esetében volt (az Interfrucht volt előbb, nem a városközpontoz közelében lévő Tesco), de ilyesfajta hibák csak helyieknek tűnhetnek fel.

A területek funkcionális lehatárolása megint csak némileg szubjektív területe a településföldrajznak. Egydimenziós kategóriák kialakítása mellett sem feledkezhetünk meg azonban a lakófunkcióról, különben azt a látszatot kelthetjük, hogy a nemlakó „övezetek nagysága jelentős, együttesen nagyobb, mint a lakóterület kiterjedése” (CSAPÓ T. 2005a. 110 p.).

Összefoglalás

Tanulmányunkban megpróbáltuk felhívni a figyelmet a településföldrajzi, ill. –morfológiai kutatások néhány, általunk fontosnak ítélt problémájára. Szerettük volna hangsúlyozni, hogy a teljességre törekvő településmorfológiai kutatások nagyon alapos szakirodalmi jártasságot követelnek meg, nem nélkülözhetik a helytörténeti irodalom használatát. Kísérletet tettünk arra is, hogy továbbgondoljuk a hazai településföldrajz empirikus adatgyűjtésének és rendszerezésének problémáit, mindezeket abban a reményben, hogy általuk sikerül továbblépni a már említett, MENDŐL T. által áhított, a geográfia és a történettudomány közötti gyümölcsöző kooperáció felé, de hozzájuk gondolhatjuk a városépítészetet, a néprajzot is. A földrajztudomány és azon belül a településföldrajz csak fentiek teljesülése esetén őrizheti meg, ill. növelheti rangját társtudományai szemében.

*

Köszönöm SZENDE K. (CEU Középkortudományi Tanszék), a Soproni Szemle felelős szerkesztőjének a tanulmány elkészítéséhez nyújtott értékes segítségét.

IRODALOM

- BÁCSKAI V. 2002. Városok Magyarországon az iparosodás előtt. – Osiris, Bp., 172 p.
BELUSZKY P. 2003. Magyarország településföldrajza. – Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 568 p.
BORONKAI (BERGMANN) P. 1960. Sopron újjáépítése. – Soproni Szemle 14. pp. 8–33.

- BORONKAI P. 1963. A soproni belváros talajvizsgálatának eredményei. – *Soproni Szemle* 17. pp. 57–69.
- CSAPÓ T. 2004. Néhány gondolat a hazai városok beépítéséről. – *Terrületi Statisztika* 7. (44.) 4. pp. 332–351.
- CSAPÓ T. 2005a. Sopron településmorfológiája. – In: DÖVÉNYI Z.–SCHWEITZER F. (szerk.): *A földrajz dimenziói: tiszteletkötet a 65 éves Tóth Józsefnek*. MTA FKI, Bp., pp. 83–111.
- CSAPÓ T. 2005b. A magyar városok településmorfológiája. – Savaria University Press, Szombathely, 201 p.
- CSAPÓ T.–LENNER T. 2004. Pápa történeti földrajza és településmorfológiája. – II. Magyar Földrajzi Konferencia, Szeged, CD-ROM 12 p.
- CSATKAI E.–DERCSÉNYI D. szerk. 1956. Sopron és környéke műemlékei. – II. kiadás. – Akadémiai Kiadó, Bp., 429 p.
- DÁVID F. 1970. Gótikus lakóházak Sopronban. – In: *Magyar Műemlékvédelem 1967–68.* – Az Országos Műemléki Főfelügyelőség kiadványai V. Bp., pp. 95–124.
- DÁVID F. 1971. Történeti-művészettörténeti összefoglalás a soproni Szt. Mihály domb rendezési tervéhez. – In: *Sopron, északi városrész műemléki vizsgálat és programterv* (Tsz: 3-08-051-9.) Bp.
- DÁVID F. 1978. A soproni Ó-zsinagóga. – *A magyarországi zsidó hitközségek monográfiái* 8. Bp. pp. 9–35
- FARKAS M. 1999. Sopron város külső városfalának, az Ikvától északra eső szakasza. A városfal város-szerkezeti jelentősége, védelme és bemutathatósága. – *Műemlékvédelmi szakmérnöki szakdolgozat*. Kézirat.
- FODOR F. 1930a. Egy palócfalu életrajza (Nagyvisnyó). – Athenaeum, Bp., 73. p.
- FODOR F. 1930b. A Szörénység tájrajza. – Athenaeum, Bp., 220 p.
- FODOR F. 1942a. Az el nem sodort falutca – Athenaeum, Bp., 260. p.
- FODOR F. 1942b. A Jászság életrajza. – Szent István Társulat, Bp., 504 p.
- GÓMÖRI J. 1985. Scarbantia fóruma. – *Soproni Szemle* 39. pp. 1–24, pp. 97–118, 193–212.
- GÓMÖRI J. 2002. Castrum Sopron. Sopron vára és környéke az Árpád-korban. – Scarbantia Társaság, Sopron, 278 p.
- GYÓRFFY I. 1913. A feketekörös-völgyi magyarság. Településföldrajzi Tanulmány – *Földr. Közl.* 41. 10. pp. 451–552.
- GYÓRFFY I. 1926. Hajdúböszörmény települése. – *Föld és Ember* 6. 4. pp. 177–210.
- HÁRS J. 2003. Mesélő utcák Sopronban. – Sopron, 80 p.
- HEIMLER K. szerk. 1936. Sopron topográfiája – Utca és házjegyzékkel, részletes statisztikai táblákkal. Sopron.
- HOLL I. 1968. Sopron városfalai. – *Soproni Szemle* 22. pp. 289–302.
- HOLL I. 1979. Sopron (Ödenburg) in Mittelalter. – *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 31. pp. 105–145.
- HOLL I. 1989. Középkori élet–városi építészet. – *Archeológiai Értesítő* 116. pp. 52–76.
- HOLL I. 1997. Scarbantia – Sopron városfalai. *Soproni Szemle* 51. pp. 289–306.
- HORVÁTH Z. 1985. Sopron városias fejlődése a kapitalizmus első időszakában (1848–1914). – *Soproni Szemle* 39. pp. 119–146, 213–235.
- JANKÓ F. 2001. Sopron történelmi épületállományának funkcionális hasznosítása. *Soproni Szemle* 55. 3., 4. sz. pp. 277–296, 411–432.
- JANKÓ F. 2003. Sopron történelmi külvárosainak vizsgálata egy morfológiai háztípus, a „részházak” példáján. – *Földr. Ért.* 52. 3–4. pp. 229–249.
- JANKÓ F. 2004a. „A soproni részházak” – két emberöltő múltán. – *Soproni Szemle* 58. 2. pp. 158–178.
- JANKÓ F. 2004b. Sopron történelmi külvárosainak fejlesztési lehetőségei. – *Soproni Szemle* 58. 3. pp. 264–276.
- JANKÓ F. 2004c. Szuburbán folyamatok Sopron térségében: a Lőverek átalakulása. – *Földr. Ért.* 53. 3–4. pp. 295–312.

- KISSNÉ NAGYPÁL J. 1977. Sopron városfalairól. – In: Magyar Műemlékvédelem 1973–74. Az Országos Műemléki Főfelügyelőség kiadványai VIII. Bp., pp. 87–124.
- KUBINSZKY M. 1977. A soproni Lőverekkel kapcsolatos műemlékvédelmi feladatok. – In: Magyar Műemlékvédelem 1973–1974. Az Országos Műemlékvédelmi Felügyelőség Kiadványai VIII. Bp., pp. 207–214.
- KUBINSZKY M. 1986. A Lőverek urbanisztikai jelentősége és helyzete. – Városépítés 22. 4. pp. 24–27.
- KUBINSZKY M. 2001. Sopron építészete a 20. században. – Soproni Szemle 55. pp. 115–148.
- KUBINSZKY M. 2003. Sopron építészete a 20. században. – Szeged–Tatabánya, 151 p.
- KUBINSZKY M. 2005. A régi soproni Lőver. Egy lőverlakó feljegyzései. – Tatabánya, 228 p.
- KÜCSÁN J. 1993. Sopron északkeleti külvárosának építészeti vizsgálata a 17–18. században. – In: CSERI M. (szerk.): A Kisalföld népi építészete. Szentendre–Győr, pp. 271–280.
- KÜCSÁN, J. 2001. Ödenburg und der Wein zu Beginn des 19. Jahrhunderts. – Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland Band 105. Eisenstadt, pp. 225–238
- LETTRICH E. 1964. Esztergom, a dorogi iparvidék városa. – Földrajzi Tanulmányok 3. Akadémiai Kiadó, Bp., 181 p.
- LETTRICH E. 1968. Kecskemét és tanyavilága. – Földrajzi Tanulmányok 9. Akadémiai Kiadó, Bp., 125 p.
- MAJOR J. 1955. Az Ödenburg név keletkezésének háttere. – Soproni Szemle 9. 2. pp. 68–74.
- MAJOR J. 1956. A XIV. század végi Sopron topográfiájának néhány kérdése. – Soproni Szemle 10. 2. pp. 122–140.
- MAJOR J. 1965. A városalaprajz, mint a korai magyar városépítés-történet forrása. A soproni belváros kialakulása. – Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények 9. 1. pp. 153–174.
- MAJOR J. 1966. A magyar városok és a városhálózat kialakulásának kezdetei. – Településtudományi Közlemények 18. pp. 48–90.
- MAJOR J. 1991. Sopron város földrajza 1944. – Soproni Szemle 45. 1. pp. 32–54.
- MENDÖL T. 1928. Szarvas földrajza. – Debrecen (Reprint kiadás: Békéscsaba, 1981.) 143 p.
- MENDÖL T. 1934. Újabb történeti vonatkozású földrajzi értekezések. – Századok 68. 1–3. pp. 66–72.
- MENDÖL T. 1936. Alföldi városaink monográfiája. – Tisza István Tudományegyetem Földrajzi Intézete, Szeged
- MENDÖL T. 1963. Általános településföldrajz. – Akadémiai Kiadó, Bp., 567 p.
- MOLLAY K. szerk. 1993. Első telekkönyv 1480–1553. – Sopron város történeti forrásai. Győr–Moson-Sopron megye Soproni Levéltára és Soproni Múzeum, Sopron, 235 p.
- MOLLAY K. 1955. Az „Ödenburg” név keletkezéséhez. – Soproni Szemle 9. 3–4. pp. 69–79.
- MOLLAY K. 1956a. Sopron a középkor végén. – Soproni Szemle 10. 1. pp. 31–42.
- MOLLAY K. 1956b. A vármegye történeti vázlatja. – In: CSATKAI E.–DERCSÉNYI D. (szerk.): Sopron és környéke műemlékei. Akadémiai Kiadó, Bp., pp. 39–112.
- Országos Településrendzési és Építési Követelmények (OTÉK) – 253/1997. Kormányrendelet
- PÓCZY K. 1977. Scarbantia – A római kori Sopron. – Corvinus Kiadó, Budapest
- SEDLMAYR J. 1975. Soproni lakóházak újabb kutatási és helyreállítási eredményei. – Műemlékvédelem 19. pp. 31–38.
- SEDLMAYRNÉ BECK Zs. 1973. Sopron északi városrészének műemléki vizsgálata és programterve. – Területrendezés 2. VÁTI, Bp., pp. 136–142.
- SZABÓ J. 1978. Hol volt Sopronban a Lebergasse? – Soproni Szemle 32. 4. pp. 357–359.
- SZENDE K. 2001. Fidelitas és politika. Kihez és miért volt hűséges Sopron városa a középkorban? – Soproni Szemle 55. 4. pp. 343–354.
- SZENDE K. 2004. Otthon a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen. – Társadalom és Művelődéstörténeti Tanulmányok 32. MTA Történettudományi Intézete, Bp., 318 p.
- THIRRING G. 1936. A soproni részházak. – Különlenyomat a Városi Szemle XXII. évfolyamából, Bp.
- THIRRING G. 1939. Sopron városa a 18. században. – Sopron, 356 p.

- VERBÉNYI L. 1956. Néhány megjegyzés az Ödenburg-vitához. – *Soproni Szemle* 10. 2. pp. 141–146.
- WALLNER E. 1926. A felsőőrvidéki magyarság települése. – *Földr. Közl.* 54. 1–4. pp. 1–36.
- WALLNER E. 1958. Paks településképe. – *Földr. Közl.* 82. (6.) 1. pp. 1–25.
- WALLNER E. 1961. Dunaföldvár településképe. – *Földr. Ért.* 10. 1. pp. 67–97.
- WALLNER E. 1968. Alsóörs településképe. – *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 7. Veszprém, pp. 55–90.
- WINKLER G. 1988. Sopron építészete a 19. században. – Akadémiai Kiadó, Bp., 243 p.
- WINKLER G. 1993. A soproni Lőverek. – *Építővilág* 1–2. pp. 60–65.
- WINKLER G. 2002. Lőverek, löverházak Sopronban. – In: Komarik Dénes Emlékkönyv. Hild-Ybl Alapítvány, Bp., pp. 379–397.